

लाहुरी भैसी कथामा आलोचनात्मक यथार्थवाद

कमलादेवी न्यौपाने*

Email: ndkamala4@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा रमेश विकलद्वारा लेखिएको 'लाहुरी भैसी' कथालाई कथ्य विषय बनाएर त्यसमा अन्तर्निहित यथार्थको आलोचनात्मक पक्षलाई आलोचनात्मक यथार्थवादको सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । 'लाहुरी भैसी' कथालाई विकलको प्रतिनिधि कथा मानिन्छ । यस कथामा विकलले समाजको त्यस्तो यथार्थको प्रस्तुति गरेका छन् जो आलोच्य छ । नेपाली समाजमा सम्पन्न र सामन्तहरूले गरिब, सोझा, निमुखालाई मतिभ्रमित पारी शोषण, दमन गर्ने तथा शोषितहरूले आफूमाथि भएको शोषणको पत्तै नपाउने अवस्थाका साथै शोषकहरूको धूर्त्याईलाई यिनका कथामा जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । 'लाहुरी भैसी' कथाले नेपाली समाजको यस्तै समस्याको उठान गरेको छ । रमेश विकललाई प्रगतिवादी कथाकार भनिए पनि उनी आफ्ना कथाहरूमा मूलतः आलोचनात्मक देखिन्छन् । प्रस्तुत विश्लेष्य कथालाई समेत प्रायः समालोचकहरूले प्रगतिवादी कथा माने पनि यसमा प्रगतिवादका अभिलक्षणहरू कमजोर र आलोचनात्मक यथार्थवादका अभिलक्षणहरू सबल रूपमा देखापरेको तथ्यलाई प्रस्तुत शोध्य लेखमा विश्लेष्य विषय बनाइएको छ । यस शोध्य लेखमा आलोचनात्मक यथार्थवादको सैद्धान्तिक पर्याधार प्रस्तुत गरी 'लाहुरी भैसी' कथा आलोचनात्मक यथार्थवादका सापेक्षमा केकस्तो देखिन्छ भन्ने समस्याका केन्द्रीयतामा अध्ययनलाई अगाडि बढाएर प्रस्तुत कथा आलोचनात्मक यथार्थवादको सबल प्रस्तुति रहेको कथा हो भन्ने पुष्टि गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आलोचना, प्रगतिवाद, यथार्थ, विभेद, शोषण

विषयपरिचय

रमेश विकल १९८५ साल कार्तिक २९ गते काठमाडौं गोकर्णमा जन्मिएका हुन् । स्नातकतहसम्मको औपचारिक अध्ययन गरेका विकल निजामति कर्मचारी भएर देशको सेवा गर्नुका साथै त्रिभुवन विश्वविद्यालयको नेपाली केन्द्रीय विभागसँग सम्लग्न भएर प्राध्यापन समेत गरेका थिए । नेपाली साहित्यमा कथाका साथै उपन्यास, नाटक, निबन्धको क्षेत्रमा कलम चलाएका विकल आख्यानकार र नाटककारको रूपमा विशिष्ट मानिएका छन् । २००६ सालमा शारदा पत्रिकामा 'गरिब' शीर्षकको कथा प्रकाशित गरेर कथायात्राको शुभारम्भ गरेका विकल नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी धाराका प्रतिनिधि कथाकारका रूपमा परिचित छन् । उनका *विरानो* देशमा (२०१६), *नयाँ सडकको गीत* (२०१९), *आज फेरि अर्को तन्ना फेरिन्छ* (२०२४), *एउटा बूढो भ्वाइलेन आशावरीको धुनमा* (२०२५), *उर्मिला भाउजू* (२०३५), *शव शालिक र सहस्र बुद्ध* (२०४३), *हराएका कथाहरू* (२०५५), कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । नेपाली साहित्यमा लामो समय सेवा गरेका विकलले नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको प्राज्ञ भएरसमेत काम गरेको देखिन्छ । उनले साहित्यसेवा गरेवापत थुप्रै सम्मान तथा पुरस्कारहरू प्राप्त गरेका छन् । यिनले प्राप्त गरेको प्रमुख सम्मानपुरस्कारमा मदन पुरस्कार (२०१९) र महेन्द्र प्रज्ञा पुरस्कार (२०३८) छन् ।

प्रगतिवादी कथाकारको परिचय बनाए पनि यिनका कथाका पात्रहरूले आफू वा समुदायमाथि गरिने अन्याय अत्याचारको विरुद्धमा विद्रोह गर्न सकेको पाईंदैन । त्यसैले यिनलाई आलोचनात्मक यथार्थवादी कित्ताका कथाकार मान्नु अधिक सान्दर्भिक हुने देखिन्छ । प्रगतिवादी कथाकारका कथामा शोषक र शोषित दुवै वर्गको

प्रस्तुति गर्नुका साथै शोषितहरूद्वारा शोषकहरूका विरुद्धमा विद्रोह गरिएको हुन्छ र शक्तिसङ्घर्षको अवस्था सिर्जना हुन्छ, परन्तु रमेश विकलका कथामा सामन्तवर्गबाट सधैँ शोषण अन्याय र अत्याचार हुन्छ र शोषित वर्गले त्यसलाई निरीह भएर सहिरहन्छ वा आफूप्रति भएको शोषणलाई नै बुझ्दैन । रमेश विकलका कथाका पात्रहरू यस्तै निरीह देखिन्छन् जो विद्रोह गर्न सक्दैनन् उनीहरू पलायित हुन्छन् । उनको 'लाहुरी भैंसी' लोकप्रिय कथा हो । यस कथामा सामन्तले गरिबमाथि गर्ने शोषणको चरम उत्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ त्यसकारण प्रस्तुत लेखमा नेपाली समाजमा विद्यमान वर्गीय विभेद, दमन, शोषणका जुन रूपलाई यस कथाले प्रस्तुत गरेको छ त्यसलाई आलोचनात्मक यथार्थवादका सापेक्षतामा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

समस्याकथन

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा नेपाली साहित्यमा आधुनिक कथालेखनको पहिलो चरणकै विशिष्ट प्रतिभा मानिने रमेश विकलद्वारा लिखित 'लाहुरी भैंसी' कथामा वर्गीय विभेदको कस्तो स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ, प्रस्तुत कथा आलोचनात्मक यथार्थवादका सापेक्षतामा केकस्तो छ भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित रहेर विश्लेषण कार्यलाई अगाडि बढाइएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत लेखमा उपरोल्लिखित समस्यासँग सम्बन्धित रहेर यथार्थवादको एक शाखाका रूपमा विकसित आलोचनात्मक यथार्थवादको सापेक्षतामा रमेश विकलको लोकप्रिय कथा 'लाहुरी भैंसी'को विश्लेषण गरी कथामा प्रयुक्त यथार्थको आलोच्य पक्षको निरूपण गर्नुनै प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखको उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा आलोचनात्मक यथार्थवादका सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार बनाएर व्याख्यात्मक र वर्णनात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ । यस लेखलाई सम्पन्न गर्न द्वितीय स्रोतअन्तर्गतका सामग्रीहरू उपयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत पुस्तकालय हो भने यस अध्ययनको प्रमुख स्रोतसामग्री रमेश विकलको 'लाहुरी भैंसी' कथा हो । आलोचनात्मक यथार्थवादको सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माणका लागि सैद्धान्तिक समालोचनात्मक सन्दर्भग्रन्थहरू उपयोग गरी आलोचनात्मक यथार्थवादको सापेक्षतामा कथाको वस्तुपरक विश्लेषण गरी अध्ययनलाई सम्पन्न गरिएको छ ।

आलोचनात्मक यथार्थवादको सैद्धान्तिक पर्याधार

आलोचनात्मक यथार्थवाद अंग्रेजी क्रिटिकल रियलिज्मको नेपाली रूपान्तरण हो । यथार्थवादकै एक शाखाका रूपमा १९ औं शताब्दीमा देखापरेको आलोचनात्मक यथार्थवादको आरम्भ र उन्नयनमा अमेरिकाका सातजना दार्शनिकहरूको संयुक्त प्रयासका रूपमा प्रकाशित क्रिटिकल रियलिज्म (सन् १९२०) पुस्तकबाट यस सिद्धान्तले सैद्धान्तिक आधार प्राप्त गरेको देखिन्छ (मिश्र, सन् १९८८, पृ. २३१) । वास्तविक जीवनलाई त्यसको वस्तुपरकता र सत्यताका साथ हेर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने र चित्रण गर्ने जुन साहित्यको जन्म र विकास भयो त्यसलाई मार्क्सवादी आलोचकहरूले आलोचनात्मक यथार्थवादी साहित्य र त्यसमा निहित यथार्थ दृष्टिकोणलाई आलोचनात्मक यथार्थदृष्टि नामले सम्बोधन गरेको पाइन्छ (मिश्र, सन् १९७८, पृ. ३८) । समाजवादी यथार्थवादसँग भिन्नता रहेको हुँदा मार्क्सवादी समालोचकहरू यसलाई बुर्जुवा यथार्थवाद पनि भन्दछन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ. ३०१) । सर्वप्रथम सन् १९३४ मा सोभियत लेखकहरूको सम्मेलनमा म्याक्सिम गोर्कीले सभाध्यक्षको मन्तव्यका क्रममा आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रयोग गरेको देखिन्छ (मिश्र, सन् १०७८, पृ. ४०) ।

समाजमा विद्यमान गतिहीनता, अराजकता, निरङ्कुशता, व्यभिचारलाई प्रस्तुत गर्नु आलोचनात्मक यथार्थवादको लक्ष हो । यसले उभो लाग्न नदिएर गतिरुद्ध गर्ने समाजका अहितकर कार्यहरू दूषित तत्त्वहरू, अन्धविश्वास, शोषण र सामाजिक कुप्रथाहरूको अध्ययन गर्नुका साथै तिनीहरूको विवेचना आलोचना, गर्ने

प्रवृत्ति यस प्रवृत्तिको प्रमुख विशेषता हो (प्रधान, २०५२, पृ. १४९) । यो यथार्थवादकै एक भिन्न रूप हो र पनि यसले सामाजिक यथार्थवादले जस्तो समाजको चित्रण तटस्थताका साथ गर्न मन पराउँदैन । यसले आलोचनात्मक दृष्टिकोणबाट समाजको प्रतिस्थापन गर्छ । सामाजिक विसङ्गितलाई चिरफार गरेर उचित समाधानको बाटो पहिल्याउन नसके पनि त्यस्ता विकृति विसङ्गितको निन्दा र विरोध गर्दै तिनीसँग जुधका लागि प्रेरणा प्रदान गर्नु (बराल र एटम, २०५८, पृ. ११८) आलोचनात्मक यथार्थवादको विशेषता हो । त्यसो त आलोचनात्मक यथार्थवादी रचनाका शोषित, अपहेलित पात्रहरू नै अन्यायको विरुद्धमा विद्रोह गर्न तत्पर हुँदैनन् । उनीहरूमा त्यो आँट साहस उत्पन्न गर्न सकेको देखिँदैन तर समाजमा कहाँनिर विकृतिविसङ्गितको जगजगी छ, भन्ने कुरालाई स्पष्ट चित्रण गरेर सचेत पाठकलाई निमुखाप्रति सहानुभूति प्रदान गर्दै शोषकप्रति वितृष्णा उत्पन्न गर्ने र त्यसका विरुद्धमा आवाज उठाउन प्रेरित गर्ने कार्यमा भने यस प्रवृत्तिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यसले दूषित तत्त्व वा प्रवृत्तिहरूको असहिष्णु आलोचना गरेर यो आदर्श र नग्नतावादपर्यन्तमा परिणत भइदिन्छ (प्रधान, २०५२, पृ. १४९) ।

समाजको नयाँ रूपान्तरणलाई परम्परागत सामाजिक यथार्थवादले चित्रण गर्न नसक्ने अवस्थामा बाल्जाक, टाल्स्टाय तथा टमसम्यानजस्ता लेखकहरू आलोचनात्मक यथार्थवादलाई अपनाएर समाजमा आएका ठूला परिवर्तनलाई देखाउन निकै सफल देखिन्छन् (गौतम, २०५९, पृ. २४) । यसमा स्रष्टा यथार्थवादमा जस्तो तटस्थ नबसेर आलोचनात्मक द्रष्टाका रूपमा सक्रिय हुन्छ । बाल्जाक, टाल्स्टायका साथै स्टेन्थाल, गोगाल, फ्लुबर्ट, डिकेन्स, दोस्तोव्स्की, पुस्कन जस्ता प्रसिद्ध स्रष्टाहरूका सिर्जनाले यस प्रवृत्तिलाई विकसित तुल्याएको देखिन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ. ३०१) ।

विश्वसाहित्यमै आलोचनात्मक यथार्थवादको सर्वाधिक प्रभाव उपन्यासमा रहेको पाइन्छ (मिश्र, सन् १९७८, पृ. ३८) तापनि नाटक, कविता कथादिमा समेत यो निकै प्रभावकारी ढङ्गले मुखरित भएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा रमेश विकलका साथै दौलतविक्रम विष्ट, तारानाथ शर्मा, ध्रुवचन्द्र गौतम, गोविन्द गिरी प्रेरणा, कृष्ण गौतम, गोविन्दराज भट्टराई आदि लेखकहरूका रचनामा आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रभावकारी प्रयोग भएको पाइन्छ, तापनि रमेश विकलका कथा, नाटक र उपन्यासहरू यस दृष्टिले अग्रणी छन् । उनका कथाहरू आर्थिक, सामाजिक विषमताको उछितो खन्छन् । शोषण प्रवृत्ति र आर्थिक असमानताले सृजित मानिसका नाटकीय जीवनको सजीव चित्रण यिनका कथामा पाइन्छ । 'लाहुरी भैंसी' यस दृष्टिकोणले ज्यादै प्रभावकारी छ (बराल र घिमिरे, २०६५, पृ. ७२) ।

यसरी यथार्थवादकै विभिन्न शाखामध्येको समाजमा विद्यमान अराजकता तथा विकृति विसङ्गितको तीव्र विरोध गर्ने साहित्यलाई आलोचनात्मक यथार्थवाद भनिन्छ । यसले विद्रोह नदेखाए पनि शोषितप्रति सहानुभूति देखाउँछ । शोषकप्रति वितृष्णा उत्पन्न गर्छ । १९ औँ शताब्दीमा यथार्थवादसँगै प्रारम्भ भएको यस प्रवृत्तिलाई विश्वसाहित्यमै सर्वाधिक प्रयोग उपन्यासमा गरिएको पाइन्छ भने नेपाली साहित्यमा पनि उपन्यासका साथै कथा र नाटकमा यसको प्रभावकारी प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली कथाका क्षेत्रमा रमेश विकललाई यस प्रवृत्तिका प्रतिनिधि स्रष्टा मान्न सकिन्छ ।

आलोचनात्मक यथार्थवादका सापेक्षमा लाहुरी भैंसी कथाको विश्लेषण

रमेश विकलद्वारा लेखिएको 'लाहुरी भैंसी' कथा उनको दोस्रो कथासङ्ग्रह *नयाँ सडकको गीत* कथासङ्ग्रहमा समाविष्ट नौवटा कथाहरूमध्येको तेस्रो क्रममा रहेको पाइन्छ । विकलका कथाहरूमध्ये ज्यादै लोकप्रिय मानिने यो कथा उनका प्रतिनिधि कथामध्येको एक मानिन्छ । नेपालको पहाडी ग्रामीण समाजको विपन्न वर्गलाई कथाको केन्द्रीय विषय बनाइएको यस कथामा गाउँको गरिब किसानले आफ्नो गरिवी हटाउन गरेको प्रयत्नका रूपमा रिनधन गरेर पाँच कोस परबाट एउटा ज्यादै असल भैंसी किनेर ल्याएको घटनाका साथै गाउँको फटाहा सामन्तले त्यस भैंसीमाथि आँखा लगाई जालसाजी गरेर भैंसी आफ्नो तुल्याएको र गरिब गरिब

नै रहेको सन्दर्भलाई कथाले उठाएको छ । कथाको प्रमुख पात्र, लेखकको सहानुभूतिको र उद्देश्यका दृष्टिकोणले शोषित वर्गको नेतृत्व गर्ने पात्रका रूपमा लुखुरेलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक दृष्टिले ज्यादै विपन्न लुखुरेको परिवारमा स्वास्नी घैंटी र सानो चारवर्षको छोरो पोडे सहितको तीनजनाको परिवार देखिन्छ । गरिब भए पनि सम्पन्न बन्ने रहरेले लुखुरेले स्वास्नीका नाक कानका गहना र नेपाल बाहुनसँग मागेको ढाइसय ऋण गरी सत्र बीस (तीन सय चालिसी) मा पाँच कोस पर पुगेर बाउठो ढकालकोबाट एउटा ज्यादै असल भैंसी किनेर ल्याएको छ । मोटो, कालो, नीला आँखा भएको चिल्लो भैंसी, बाह्रमाने कल्यौँडो, ठूलो पुठ्ठासितको रहरेलागदो देखिन्छ । भैंसीको सुन्दरताको विषयमा कथामा जे भनिएको छ त्यसबाट भैंसी रूप र गुण दुवै दृष्टिले असल छ भन्ने पुष्टि गरिएको छ । कुनै माध्यमबाट आफ्नो गरिबी हटाउने लुखुरेको ठूलो धोको रहेको देखिन्छ । गरिब भएकैले लोग्नेलाई सधैँ घाँचेर बोल्ने, एउटा कुरा भन्दा दश वाक्य फर्काउने घैंटीमा पनि सम्पन्न हुने सपना र रहरे देखिन्छ भन्ने कुरा भैंसी किन्नका लागि आफ्ना नाककानका गहना खोलेर दिनुबाट स्पष्ट भएको छ । लुखुरेको चार वर्षे छोरो पोडेमा राम्रो दौरा किनेर लगाउने रहरे देखिन्छ । यिनै रहरेहरू पूरा गर्न लुखुरेले ऋण गरेर एउटा असल भैंसी आफ्नो आँगनमा ल्याइपुऱ्याएको प्रसङ्गबाट कथाले उत्कर्ष प्राप्त गरेको छ । स्वाभाविक रूपमा आफ्ना रहरेहरू, सपनाहरू पूरा हुँदैगर्दा को प्रसन्न हुँदैन र ! लुखुरेको छोरो पोडे लाँकुरी भञ्ज्याडमा भैंसी आइपुगेदेखि नै खुसीले उफ्रन थाल्छ र आँगनमा भैंसी ल्याइपुऱ्याउँदा एक हुल दौतरीहरू जम्मा पारेको छ । पोडेको खुसीलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

बाबुले आँगनमा पाइला राख्नासाथ ऊ खुसीको आवेगले उफ्रिदै गएर बाबुको दौराको फेर समातेर भृण्डन पुगिसकेको थियो । बा हाम्रो भैंसी ल्याएको हो ? ... हो वा ? वए गोपे हेर, हाम्रो बाले ल्याएको भैंसी ! हाम्रो भैंसी त हो नि ! भरे त एति ढुङ्गोभरि दूध दिन्छ बाबै । अनि मोही पार्ने । अनि धेरै घ्यू सहराँ लगेर बेचेर हाम्लाई राम्रो दौरा किन्ने ! किन्ने हगि वा ? हगि भन्या ? (पृ. २७) ।

बालक पोडेमात्र होइन लुखुरेकी स्वास्नी घैंटी पनि लोग्ने भैंसी किन्न गएको विषयले ज्यादै उत्साही र खुसी देखिएकी छे । लुखुरेकी स्वास्नीको खुसीलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

स्वास्नी घैंटी पनि उमङ्गमा डुबेकी थिई । उसले आज अधिपछिको जस्तो भर्कोफर्को केही नगरी लोग्नेको प्रत्येक आज्ञा मानेकी थिई । अधिपछि लुखुरेले लोहोटापानी माग्दा दश थरी जवाफ दिने उसले आज बोल्ने नपरी पानी टर्क्याई, अनि लोग्नेले अहाउनै नपर्ने गरी पुरानो मकैको पीठोको खोले पकाएर लाहुरीलाई खान दिई (पृ. २८) ।

यसरी सम्पन्नताको स्वप्न देखिरहेको लुखुरेको परिवारले आर्थिक उन्नयनका निमित्त प्रयत्न गरेको देखिन्छ । ऋणधन गरेर एउटा असल भैंसी किनेको छ, तर त्यही समाजमा त्यस्ता शोषक र सामन्तहरू पनि हुन्छन्, जो आर्थिक रूपले विपन्नहरूलाई सहयोग गरेर सम्पन्न हुन सहयोग गर्नुको साटो गरिबहरू स्वयंले गरेको प्रयत्नमा समेत छलकपटपूर्वक असफल तुल्याउन प्रयत्नरत रहन्छन् । यस कथामा द्वारेबा सामन्त शोषकको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा उपस्थित देखिन्छ । आफूले भनेजस्तो भैंसी किन्न नसकेको द्वारेले लुखुरेले भैंसी किनेको देखेर आश्चर्य मात्र प्रकट गर्दैन कि त्यसलाई आफ्नो तुल्याउन कपटपूर्ण चाल चलेको छ । लुखुरेले आँगनमा भैंसी ल्यायो भनेको सुनेर अचम्म परेको द्वारे उसको आँगनमा पुगेको छ । ऊ भैंसीलाई निरीक्षण गर्छ । उसको मनोभावनालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ- “भैंसी साँच्चै गतिलो देखिन्थ्यो, रहरे लाग्दो । द्वारेबाको मन धमिलिएर आयो - धूवाँले ध्वाँस्सिएर कपडा धमिलिएजस्तो” (पृ. २९) ।

अरुको उन्नति प्रगति देख्न नसक्ने द्वारे कसैले प्रगति गर्न लागेको थाहा पाएर त्यसलाई कसरी असफल तुल्याउन सकिन्छ ? भन्ने प्रपञ्चमा लाग्ने प्रवृत्तिको देखिन्छ । त्यसमाथि आफूलाई पनि भैंसीको आवश्यकता परिरहेको अवस्थामा रहरेलागदो भैंसी लुखुरेले ल्याएपछि त्यसलाई नै आफ्नो बनाउने षड्यन्त्रमा लागेको छ । भैंसीका विषयमा उसले गरेको टिप्पणी नै षड्यन्त्रको बीजका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । ऊ भन्छ- “भैंसीलाई त अलि बढी नै हालिन्छस् । दुध कति देला ? ... कल्यौँडो मात्र भएर के गर्नु, मासु खान भएन मोटो छ भनेर” (पृ. २९) ।

द्वारेले लुखुरेसँग भैसी खोटी छ भन्नु र त्यसलाई पुष्टि गर्न रामबिरेसँग सहमति माग्नु, रामबिरेले उसका कुरामा सहमति जनाउँदै “द्वारेबाका आँखा किन भुक्किन्ये र । यस्ता कत्ना-कत्ना भैसी खेलाइसक्नुभा” पो त, कसो घमाने दाइ ? भैसी धम्की नै होइन त ?” (पृ. २९) भनी घमानेसँग समर्थन माग्नु जस्ता अभिव्यक्ति जालसाजीको पराकाष्ठाका रूपमा देखिन्छ । नेपाली कथाको क्षेत्रमा मूलतः प्रगतिवादी कथाकारको परिचय बनाएका (बराल र घिमिरे, २०६५, पृ. ७१) रमेश विकलको ‘लाहुरी भैसी’ कथा प्रगतिवादी/सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिको कथा नभएर आलोचनात्मक यथार्थवादी कथा हो । यस कथामा शोषित वर्गकै रामबिरे, घमाने र खुलाल सामन्त द्वारेकै कपटपूर्ण अभिव्यक्तिमा हँ मा हँ मिलाउँछन् भने लुखुरे पनि कुनै विद्रोह गर्ने अवस्थामा देखिँदैन । ऊ स्वयं द्वारेको शरण पर्न गएकोले (गैरे, २०७४, पृ. १२९) यो कथा आलोचनात्मक यथार्थवादी कथा हो भन्ने पुष्टि हुन गएको छ ।

कथामा द्वारेले लुखुरेमाथि शोषण गर्ने नियत बनाएर स्वस्थ भैसीलाई खोट लगाउनु, उसको सामन्तवाद र निरङ्कुश अमानवीय चरित्रको परिचायक बनेको छ, तर त्यही गाउँमा जन्मेहुर्केको लुखुरेले द्वारेको नियतलाई बुझ्न नसक्नु उसको दुर्बलता हो । ऊ छलकपट नभएको र अरुमा निहित छलकपटलाई पनि बुझ्न नसक्ने गौप्राणी स्वभावको पात्रका रूपमा देखिएको छ । द्वारेले भैसीमाथि दोष लगाएपछि लुखुरेले “होइन वा, ज्याग्दीका ढकाल त किरिया हाल्थे नि ? केही खोट रहेछ भने सितै भो भन्थे नि त?” (पृ. ३०) भनेको छ । यस अभिव्यक्तिबाट उसको सोभोपनको परिचय प्राप्त भएको छ । ज्याग्दीका ढकालले कसम खाए भन्दैमा भैसीमा दोष/खोट छैन भनी पत्याउनु र आँगनमा ल्याइपुऱ्याउनासाथ द्वारेले खोट देखाउँदा उसैका कुरा पत्याउनु उसको दुर्बलता देखिन्छ ।

लुखुरेलाई कथामा चेतनाको अभाव भएको दुर्बल र निरीह वर्गको विपन्न समुदायको प्रतिनिधि पात्र बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता पात्रहरू चतुर, धूर्त र छलकपट जान्ने फटाहा सामन्तहरूको जालमा परेको थाहा पाउँदैनन् र उनीहरूबाट शोषित भैरहन्छन् । यसले (आलोचनात्मक यथार्थवादले) यथास्थितिको आलोचना वा विरोध तीव्रतम रूपमा गर्छ, तर त्यसबाट उन्मुक्तिको उचित दिशा निर्देश गर्दैन (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ. ३०२) भन्ने दृष्टिकोण यस कथामा सान्दर्भिक भएर देखापरेको छ । यस कथामा द्वारेबाले गर्न लागेको शोषण अन्याय अत्याचारको विरोधमा आवाज उठेको देखिँदैन । आवाज उठाउने प्रयत्न समेत गरेको पाइँदैन । उल्टै कथामा उसको दुषित मनोभावनालाई मलजल गर्ने प्रयत्न गरिएको छ भने अर्कोतर्फ आत्मबल/मनोबल दिनुपर्ने लुखुरेलाई कतैबाट आत्मबल वा सहानुभूति प्रदान गर्ने कार्य नहुनुले उपरोक्त कुरालाई पुष्टि गरेको छ ।

द्वारेको नियत खराब छ भन्ने बुझेको रामबिरेले उसकै समर्थन गरेको छ र आफ्नो अभिव्यक्तिको पुष्टि गर्न घमाने र खुलाललाई समेत प्रेरित गरेको छ । उनीहरूले व्यक्त गरेको “हूँ” लाई समर्थन बुझिएको छ । हिङ्गे बेलामा रामबिरेले “अब पीर गरेर के गर्छस् बाबै, जे हुनु भैहाल्यो । बरु दुईचार जनासँग सल्लाह साउती गरेस् न (पृ. ३१) भन्छ । अरुले मात्र नभएर आफ्नै स्वास्नी घैँटीले समेत “खाइस् अभागी गवांग्रा । यसो आफूभन्दा जान्ने-सुन्ने दुई चारजनालाई लगेर देखाउनुपर्छ, त्यत्रो पैसा लगेर भँडुखाराँ वैरियो कि वैरिएन ! बुद्धिमा डहेलो सल्केका तेरा” (पृ. ३१), र “भोलि विहानै जहाँबाट ल्याएको हो, उसको सिनो उसैका दैलामा मिल्काएर आउनु आँधा” (पृ. ३२) भन्छे ।

भैसीको रूप, गुण, स्वभावलाई ख्याल नगरेर द्वारेकै कुराका पछि लाग्नु लुखुरे र उसकी स्वास्नी घैँटीको दुर्बलताका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । चिन्ताले रातभर सुत्न नसकेर छटपटाएको लुखुरे भैसी राति नै मच्यो कि भन्ने आशंकाले गोठमा पुगेको छ, तर विहान भैसीलाई ख्याल गर्नुको साटो लुखुरे द्वारेको घरमा शरण लिन पुग्छ । द्वारेले हिँजो भैसीले साविक दुध दियो भनेर सोझा “दिएन वा दिएन, के दिन्थ्यो” (पृ. ३३) भन्ने उत्तर दिएको छ । उसको अभिव्यक्तिमा आफू ठगिएको र भैसी रोगी नै भएको भाव अभिव्यक्त भएको छ । पाँच कोस हिँडेर आएको भैसीले साविक दुध दिँदैन भन्नेसम्मको बोध नहुनु लुखुरेको चेतनागत दुर्बलता बनेको पाइन्छ ।

गाउँका अन्य व्यक्तिहरू पनि गरिव, निर्धा, निमुखालाई साथ दिनुको साटो सामन्त, शोषकहरूकै पक्षमा लाग्छन् भन्ने कुरालाई समेत कथाले स्पष्ट पारेको देखिन्छ । विहानै द्वारेका घरमा आइपुगेका द्वारेका पुरेत सीताराम पण्डितले भैसी नै नहेरी “यसको भैसी खोटी रहेनछ रे भने त हाम्रा मुखाँ” अभच्छे हालिदिनु” (पृ. ३४) भनी किरिया खाएको छ । सीतारामले भैसी नै नहेरी यसरी किरिया खानुको तात्पर्य द्वारेका अभिव्यक्तिमा

सत्यता छ/हुन्छ भन्ने कुरामा बल पुऱ्याएर उसको चाकरी गर्नु हो । द्वारेको नियतलाई स्पष्ट बुझेको रामबिरे लुखुरेको आत्मबल कमजोर तुल्याउँदै “अब त्यै सिनु लगेर फिर्ता दिए मात्रै हो” (पृ. ३४) भन्छ । लुखुरेले आफू बर्बाद भएको बताएपछि लुखुरेको हितैसी बन्दै रामबिरेले सौ पचास घटेर भैंसी लिगिदिन द्वारेलाई अनुरोध गरेको छ र लुखुरेले पनि द्वारेको सर्तलाई स्वीकार गरेको छ । घरबासै उठ्नुभन्दा सस्तो दाममै भए पनि भैंसी बेचेर नेपाल बाहुनको पैसा तिर्ने साँच बनाएर लुखुरेले द्वारेलाई भैंसी दिएको छ । द्वारेको लुखुरेप्रतिको जालसाभी बुझेर पनि त्यहाँ उपस्थित कोही केही बोलेको देखिँदैन ।

साँभ्रपख द्वारेको आँगनमा भैंसी उभिन्छ र अघिल्लो दिन साँभ्र लुखुरेको घरमा देखिएको सारा खुसी उत्साह समाप्त भएको छ । उसको घरमा निराशा व्याप्त भएको देखिन्छ । आफ्नो आँगनमा ल्याइपुऱ्याएपछि भैंसीको सुसारमा लागेको द्वारेले रामबिरेलाई “कसो रामे, भैंसी हीरा छैन त ?” (पृ. ३६) भनेको छ । प्रतिउत्तरमा रामबिरले “किन हुन्नथ्यो वा, लाखमा एक छ ।” (पृ. ३६) भनेको छ । यसरी यस कथामा नेपाली ग्रामीण समाजमा गाउँका सामन्तरूले आफ्नै छिमेकी, गाउँलेहरूमाथि गर्ने शोषण, अन्याय, अत्याचार तथा दमनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । लुखुरे जो द्वारेको छिमेकी हो, द्वारेको घरको आँगनबाट लुखुरेको घरको आँगनमा बाधिएको भैंसी देखिनुबाट उनीहरू नजिकका छिमेकी हुन् भन्ने स्पष्ट भएको छ । गाउँको भलादमी, सम्पन्न द्वारेले छिमेकी भएको नाताले लुखुरेलाई सहयोग गर्नुपर्ने, उचित सल्लाह, सुभाब दिनुपर्नेमा आफ्नै क्षमता वा भाग्यले गर्दा भैंसी किन्न सफल भएको लुखुरेलाई भुक्क्याएर असल भैंसीमा खोट देखाइ आफ्नो बनाउने चाल चल्नु अन्याय शोषणको पराकाष्ठाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

एकातिर द्वारेमा अन्याय गर्ने स्वभाव देखिन्छ भने अर्कोतिर रामबिरे, घमाने, खुलाल र सीताराम पण्डित जस्ता व्यक्तिले अन्यायमा पर्न लागेको लुखुरेलाई साथ सहयोग दिनु तथा सचेत तुल्याउनुको साटो द्वारेकै पक्ष अर्थात् शोषककै पक्षमा लागेर निरीह लुखुरेको आत्मबल कमजोर तुल्याइदिनुजस्ता वर्णित घटना र विषयवस्तुबाट यस कथाले सामन्ती प्रवृत्ति, शोषण, अन्याय अत्याचारको पराकाष्ठालाई प्रस्तुत गरेको पुष्टि हुन गएको पाइन्छ । अर्कोतर्फ द्वारेजस्ता सामन्तबाट ठगिन लागेको लुखुरे स्वयं पनि सचेत भएर विचार पुऱ्याएर काम गर्नुपर्नेमा, परिस्थितिलाई राम्रोसँग बुझेर निर्णयमा पुग्नुपर्नेमा, शोषक सामन्तकै विश्वासमा पर्नुजस्ता घटनाले नेपाली समाजमा विभेद, अन्याय, अत्याचार शोषणको परम्परा रहेको र शोषित वर्गमा चेतनाको अभाव रहेको प्रष्ट देखिएको छ । लुखुरेजस्ता शोषितहरूले आफूमाथि भैरहेको अन्यायलाई बुझ्न नसक्दा वर्गीय विभेदको अवस्था यथावत रहने कुरालाई कथाले सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाली साहित्यमा कथाका साथै उपन्यास, नाटक, एकाङ्की जस्ता विधामा सफलताका साथ कलम चलाएका रमेश विकलले २००६ सालमा ‘गरिव’ शीर्षकको कथाबाट कथायात्राको थालनी गरेका हुन् । नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी कथाकारको परिचय बनाएका रमेश विकलले २०१९ सालमा *नयाँ सडकको गीत* कथासङ्ग्रहका लागि मदन पुरस्कार प्राप्त गरेका हुन् । यस कथासङ्ग्रहमा समाविष्ट भएका नौवटा कथामध्ये तेस्रोक्रममा रहेको ‘लाहुरी भैंसी’ शीर्षकको कथालाई रमेश विकलको प्रतिनिधि कथा मानिन्छ । विकलको प्रतिनिधि रचना मानिएको यो कथा प्रगतिवादी कथा नभएर आलोचनात्मक यथार्थवादी कथा हो ।

आलोचनात्मक यथार्थवाद र प्रगतिवाद निकटतम सम्बन्ध भएका साहित्यिक मान्यता हुन् । यी दुवैको यथार्थवादसँग निकटतम सम्बन्ध छ । यथार्थवादका विभिन्न भेद वा शाखा छन् जसमध्ये सामाजिक यथार्थवादलाई यथार्थवादका रूपमा चिनिने गरेको छ भने त्यस्तो यथार्थ जहाँ समाजका शोषक र शोषित दुई वर्ग छन् र तिनमध्ये सामन्तले सर्वहारावर्गको श्रमको शोषण गर्छ । यस्तो वर्गविभेद समाजको विषयलाई आलोचनात्मक यथार्थवाद र समाजवादी यथार्थवाद वा प्रगतिवादले उठाउने गर्दछ । परन्तु समाजवादी यथार्थवाद वा प्रगतिवादले वर्गीय दृष्टिले विभेदमा परेका शोषित वर्गलाई सामन्त शोषक वर्गको विरुद्धमा आवाज उठाउन, विरोध वा विद्रोह गर्न अभिप्रेरित गर्छ । विद्रोह गरेका घटनाहरूलाई प्रस्तुत गर्छ भने आलोचनात्मक यथार्थवादले वर्गीय दृष्टिले विभेदग्रस्त समाजको चित्रण त गर्छ तर शोषित वर्गलाई त्यसको विरुद्धमा आवाज उठाउन वा भिड्न प्रेरित गरेको देखाउँदैन । यस वर्गका कथामा सामन्त शोषक वर्गप्रति वितृष्णाको भाव प्रकट गर्दै शोषित वर्गप्रति पाठकको

सहानुभूति उत्पन्न गरिन्छ । रमेश विकलको 'लाहुरी भैंसी' कथा यही प्रकृतिको विषयमा आधारित रहेकोले यो प्रगतिवादी नभै आलोचनात्मक यथार्थवादी कथा हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

यस कथामा दुई पात्रले दुई वर्गका प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उद्देश्य र लेखकको कथ्यको केन्द्रीयताका दृष्टिकोणले समाजको शोषित वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने, पाठकको सहानुभूतिको पात्र लुखुरे कथाको नायक हो भने सामन्त, शोषक वर्गको प्रतिनिधि पात्र द्वारे हो । जो कथामा फटाहा, जाली स्वभावको खलनायकका साथसाथै पाठकको वितृष्णाको पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । कथामा द्वारेले लुखुरेमाथि शोषण गरेको छ । उसले लुखुरेमाथि गरेको शोषण हाकाहाकी धम्क्याएर, लुटेर, पिटेर गरिएको शोषण नभै छलकपट गरेर अर्थात भुक्त्याएर बुद्धि चातुर्यद्वारा गरेको पाइन्छ । ज्यादै सोभो स्वभावको, कसैलाई छलकपट गर्न नजान्ने र अरूले भुक्त्याएको समेत थाहा नपाउने परिश्रम गरेर आर्थिक स्थिति बलियो बनाउने सपना बोकेको लुखुरे आफ्नै सोभोपनका कारण शोषणमा परेको छ । यतिमात्र नभै ऊ द्वारेको द्वारमा बिन्ती गर्न पुगेको छ । आफूले सत्रवीसमा ल्याएको भैंसी मूल्य घटेर लिंगिदिन द्वारेलाई अनुरोध गरेको छ । द्वारेले गरेको षड्यन्त्रमा फसको लुखुरेले आफूमाथि भएको षड्यन्त्रलाई उल्टै उपकार सम्झेको छ । यसरी द्वारेलाई षड्यन्त्रपूर्वक आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्न सघाउनेमा रामबिरे र सीताराम पण्डित प्रमुख देखिन्छन् भने घुमाने र खुलाल पनि सहयोगी बनेर उपस्थित भएका छन् ।

कथामा लेखकले गरिबमाथि सम्पन्न व्यक्तिले, सोभामाथि चतुर व्यक्तिले गर्ने छल र षड्यन्त्रलाई ज्यादै प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । कथामा लेखको सहानुभूति रहेको पात्र लुखुरेप्रति पाठकको पनि सहानुभूति उत्पन्न हुन्छ भने लेखकले खलपात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेको द्वारेप्रति पाठकको पूर्ण वितृष्णा उत्पन्न हुन्छ त्यसकारण वर्गीय विभेदको चित्रण कथामा ज्यादै प्रभावकारी ढङ्गले भएको छ तसर्थ शोषकप्रति घृणा शोषित विपन्नप्रति सहानुभूति प्रकट हुनेहुँदा कथा आलोचनात्मक यथार्थवादका सापेक्षमा ज्यादै शक्तिशाली प्रतीत हुन्छ । परन्तु प्रगतिवादका सापेक्षमा यो कथा सान्दर्भिक देखिँदैन । द्वारेले हाकाहाकी अन्याय गरेको र लुखुरेले प्रतिवाद गर्न डराएको अवस्थासम्म पनि कथामा प्रस्तुत भएको छैन । यस कथामा द्वारेले लुखुरेमाथि बौद्धिक षड्यन्त्र गरेको छ र त्यसलाई सफल तुल्याउन रामबिरे, घमाने र खुलाल सीताराम पण्डितहरू सक्रिय भएका छन् । आफूमाथिको षड्यन्त्र अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा विद्रोह गर्न अग्रसर हुनुपर्ने लुखुरे यतिविघ्न निरीह पात्र हो, ऊ बुद्धि र बलले समेत ठगिएको पात्रको रूपमा कथामा प्रस्तुत भएको छ । आफ्नै स्वास्नी घैटीबाट समेत अपमानित हुने लुखुरेले आफूसँग कसले सत्य भनेको छ, र को कपटी छ भन्ने समेत थाहा पाउँदैन । द्वारेले भने पनि ज्याग्दीका ढकालले खाएको कसमलाई भुठो मान्दै द्वारेका कुरालाई पत्याएर सुन्दर र गुणी भैंसीमा खोट देख्न पुग्नु लुखुरेको चेतनाको अभाव र बौद्धिक दुर्बलता हो । जसले गर्दा ऊ समय अवस्था र व्यक्तिको नियतलाई पहिचान गर्न सक्दैन र आफूमाथि छलकपट गर्न अग्रसर भएकाहरूप्रति कृतज्ञ बन्न पुग्छ ।

यसरी समाजमा विद्यमान शाषक र शासित, शोषक र शोषित दुई वर्गलाई प्रस्तुत गरी शोषित वर्गलाई ज्यादै निरीह देखाउने साहित्य सिर्जना आलोचनात्मक यथार्थवादी हुन्छ । यस्ता रचनाका विभेदमा परेका पात्रप्रति पाठकको सहानुभूति प्रकट हुन्छ तर स्वयं शोषित वर्गले आफ्नालागि केही गर्न सक्दैन । विकलको लाहुरी भैंसी कथाको लुखुरे यस्तै निरीह वर्गको पात्र भएकोले यो कथा आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्तिको शक्तिशाली कथा हो ।

सन्दर्भसूची

- गैरे, शंकरप्रसाद (२०७४). *कथा सिद्धान्त र प्रतिनिधि नेपाली कथा*. काठमाडौं : कमलादेवी न्यौपाने ।
- गौतम, कृष्ण (२०५९). *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन* दोस्रो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५२). *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* तेस्रो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराम र घिमिरे कृष्णप्रसाद (२०६५). सम्पादन. *नेपाली कथा भाग-३* चौथो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०५८). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* दोस्रो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- मिश्र, भगिरथ (सन् १९८८). *पाश्चात्य काव्यसिद्धान्त : इतिहास, सिद्धान्त और वाद*. वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- मिश्र, शिवकुमार (सन् १९७८). *यथार्थवाद* द्वितीय संस्करण. नई दिल्ली : दि मैकमिलन कंपनी आफ इंडिया लिमिटेड ।
- विकल, रमेश (२०३४). *नयाँ सडकको गीत* तेस्रो संस्करण. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल् खगेन्द्रप्रसाद (२०६९). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।